

О. В. КРАВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент Української державної академії залізничного транспорту, Харків

ТОВАРИСТВА ВИПРАВНИХ ПРИТУЛКІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Проблема піклування над малолітніми злочинцями стала однією з ключових для держави й громадськості у другій половині ХІХ ст. У статті аналізується процес створення та діяльності товариств виправних притулків для неповнолітніх на території українських губерній у складі Російської імперії.

Проблема призрения малолетних преступников стала одной из ключевых для государства и общественности во второй половине ХІХ в. В статье анализируется процесс создания и деятельности обществ исправительных приютов для несовершеннолетних на территории украинских губерний в составе Российской империи.

The problem of the solicitude to juvenile offenders has become one of the most important for the country and publicity in the second half of the 19-th century. The article analyzes the process of formation and activity of the penitentiaries for juveniles in the Ukrainian province under the Russian Empire.

Проблема державного піклування та суспільної опіки над дітьми, малолітніми правопорушниками й злочинцями набула актуальності в сучасному українському суспільстві через ряд причин: 1) поширення такого явища як соціальне сирітство, коли діти при живих батьках залишаються без їхнього догляду й опіки; 2) погіршення соціально-економічної ситуації в країні, що призводить до люмпенізації суспільства й зростання злочинності серед неповнолітніх.

Питання, що порушується в даній статті, є актуальним у двох вимірах: з точки зору суспільної опіки й благодійності, які набули поширення у ХІХ - на початку ХХ ст., та з позицій пенітенціарної доброчинності, спрямованої на малолітніх правопорушників і злочинців.

Перші публікації, присвячені історії піклування над неповнолітніми злочинцями, з'явилися у другій половині ХІХ ст. До них відносяться дослідження В. Нікітіна [1], Д. Г. Тальберга [2], М. В. Духовського [3], Ф. М. Малініна [4], Д. А. Дриля [5].

В сучасній історіографії проблема опіки над дітьми знайшла своє відображення у дослідженнях істориків С. І. Поляруш, В. В. Селяниної, І. С. Павлової, Н. В. Єлфімової, Г. Л. Махоріна, Л. В. Орфінської [6, 11], юристів В. Євко, Ю. Соцького, О. М.Кривоносова, Г. Стасюк (практично списано у В. Євко), Ю. С. Завгородньої, [12, 16] та педагогів С. М. Коляденко, В. П. Шпак [17, 18] та ін.

Метою даної статті є висвітлення процесу створення та діяльності громадських організацій на території українських губерній: товариств

виправних землеробських колоній і ремісничих притулків та товариств виправних притулків для неповнолітніх злочинців у другій половині XIX – на початку XX ст.

Як писав відомий фахівець-кримінолог Д. А. Дриль (1846 - 1910), з другої половини XVIII — на початку XIX ст. в Європі набув поширення рух, спрямований на піклування та виправне виховання «морально-зіпсованих», бездоглядних, безпритульних дітей і підлітків [5]. З 40-х рр. XIX ст. цей рух поширився в Російській імперії, з початку в прибалтійських губерніях, а потім в центральній її частині.

У 1843 р. в Санкт-Петербурзькому виправному притулку було відкрито спеціальне відділення для засуджених і тих, що знаходились під слідством неповнолітніх і малолітніх злочинців з різних губерній [1, С. 379]. З 1853 р., згідно зі Статутом про тих, хто утримувався під вартою, підлітки мали проходити покарання окремо від дорослих злочинців. Але ця норма практично не виконувалась [11, С. 94].

Після прийняття нового положення про покарання 1866 р. була проведена реформа про дітей-злочинців: 5 грудня 1866 р. був затверджений Закон Російської імперії щодо відкриття спеціальних притулків для морального виправлення неповнолітніх злочинців [19]. Законом передбачалось створення системи закладів для відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми [13, С. 122]. Причому, притулки мали бути організовані урядом за підтримки земств, громадськості, духовних установ і приватних осіб. Але практика продемонструвала, що практично всі притулки, відкриті в Росії до початку XX ст. були створені приватними установами й товариствами [20].

У 1870 р. в МВС з'явився проект створення в Росії спеціальних колоній і притулків, після чого почали відкриватися добродійні товариства землеробських колоній і ремісничих притулків та товариства виправних притулків [8, С. 326].

Перший міський притулок для малолітніх правопорушників був заснований у Москві 1864 р. за ініціативою М. В. Рукавишнікова (1845–1875). 18 листопада 1871 р. поблизу Петербурга відкрилась перша в Росії землеробська колонія з ремісничим притулком для хлопчиків-злочинців [1, С. 380]. За десять років, з 1871 р. по 1881 р., в Російській імперії було створено шість виправних притулків: Московський Болшевський (1873 р.), Саратовський (1873 р.), Казанський (1875 р.), Ярославський (1878 р.), Симбірський (1880 р.), Харківський (1881 р.) та чотири землеробських колоній: Санкт-Петербурзька (1871 р.), Рубежовська (Київська) (1876 р.), Студзенецька (Варшавська) (*Studzieniecka kolonia dla dzieci. O. K.*) (1876 р.), Нижегородська (1878 р.) [20].

Засновниками притулків і колоній були громадські організації, товариства виправних притулків і землеробських колоній. Очевидно, першим в Україні було організовано Харківське товариство виправних притулків. Ідея його створення виникла ще у 1869 р. внаслідок усвідомлення громадськістю необхідності мати заклад для неповнолітніх злочинців [18, С. 236]. Товариство

розпочало свою діяльність з 19 грудня 1871 р. Основним фондом товариства стали кошти Харківської повітової земської управи (понад 6 тис. руб.) та пожертвування приватних осіб – присяжних засідателів Харківського окружного суду [21, С. 1, 2; 22, С. 340]. Почесними та дійсними членами товариства стали відомі в Харкові та Російській імперії юристи та громадські діячі: Є.С. Гордієнко, В.А. Кочетов, А.М. Стоянов, Д. М. Деларю, М. М. Бекетов, прот. І. Л. Чижевський, І.А. Устинов, О.М. Яблонський, В. А. Франковський, І.П. Щелков, Х.Д. Алчевська, К. І. Велітченко, І. О. Рубінштейн [21, С. 9, 12], а також В.І.Пашенков-Тряпкін, О. К. Алчевський, Л. Л. Гіршман, Д. І. Данилевський, Д. А. Дриль, О. Ф. Селіванов, К. П. Уткін та ін. [23, Арк. 47 зв., 51 зв.]

Протягом 10 років реалізовувався проект щодо відкриття під Харковом виправного притулку. 24 травня 1881 р. було відкрито перше відділення (сім'я) на 15 вихованців віком від 10 до 13 років в с. Дергачі [4, С. 506; 24, С. 139]. З 1890 р. функціонувала школа садівництва, городництва та хмільництва [25, Арк. 12 зв.].

У Київській губернії товариство землеробських колоній і ремісничих притулків виникло у 1874 р. за ініціативою Л. О. Милорадовича (1841–1908) [20]. За два роки товариство збило капітал, а 6 серпня 1876 р. відкрило колонію для хлопчиків у с. Рубежовка Київського повіту з 1876 р. [20; 26, С. 217, 219].

Сімферопольське товариство виправних притулків у Таврійській губернії було відкрито 1882 р. Його заснування було пов'язано з ідеєю про створення спеціального притулку ще з 1872 р. Приватним гуртком була зібрана невелика сума – 307 руб., у 1881 р. написаний проект притулку, а 7 листопада 1882 р. відбулось перше зібрання членів новоствореного товариства [27, С. 426]. У 1888 р. притулок для малолітніх злочинців передбачалось влаштувати поблизу Сімферополя на місцеві пожертвування, земля відводилась державна. Проектувалось влаштувати там сад, городи, майстерні всі ремесел, скотний двір. Ця думка належала колишньому голові Сімферопольського окружного суду Д.Г. Тальбергу (1853–1891), якого планувалось призначити почесним директором цієї колонії [28, С. 38].

Сімферопольське товариство придбало за 6 тис. руб. дачу в декількох верстах від міста у відомого лікаря, громадського діяча М.А. Арендта (1833–1893) для влаштування притулку [29, С. 96]. Під його управлінням перебував виправний притулок для неповнолітніх злочинців, заснований у 1890 р. у с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту [26, С. 799]. З 1893 р. при притулку почали діяти школи садівництва, бджільництва та ремісничої майстерні [30].

У 1886 р. був затверджений статут і почало свою діяльність Одеське товариство виправних притулків для неповнолітніх. Капітал товариства становив 50 тис. руб., з яких 10 тис. руб. виділила міська дума [31, С. 12]. На початку вересня 1888 р. був закладений фундамент приміщення майбутнього притулку, яке складалось з трьох будинків: дім для 20 хлопчиків з наглядачем, їдальня й кухня [32, С. 576]. Притулок для малолітніх злочинців був відкритий у 1889 р. [26, С. 947, 949].

У 1891 р. відкрилось товариство землеробських колоній і ремісничих притулків в Полтаві [6, С. 55]. М. С. Таганцев називав іншу дату: 1895 р. [20]. Ідея створення колонії для дітей в Полтавській губернії виникла ще 1871 р. завдяки клопотанню прокурора С. С. Хрульова. За його ініціативи було започатковано Кременчуцьке товариство виправних колоній і ремісничих притулків, але ця справа не була реалізована [18, С. 255]. У журналі «Детская помощь» за 1892 р. була розміщена замітка, в якій зазначалось, що «в Полтаві на кошти місцевого товариства виправних притулків в недалекому майбутньому передбачалось влаштувати виправний притулок для малолітніх злочинців». Полтавська міська дума постановила виділяти по 300 руб. щороку на заклад, а Полтавське губернське земство передало капітал в 11.055 руб. 37 коп. в управління товариства на відкриття притулку. [33, С. 577–578]. У 1894 р. полтавський поміщик П. О. Базилевський подарував товариству виправних притулків ділянку приміської землі в 120 дес., а товариство, зібравши капітал у 35 тис. руб., приступило до облаштування приміщення колонії [34, С. 7]. Землеробська колонія в Полтаві була відкрита лише у 1899 р. [18, С. 256; 26, С. 554]. М. С. Таганцев вказував дату відкриття колонії – 1901 р. [20].

У Волинській губернії товариство виправних притулків було створено у 1892 р. Статут товариства був затверджений Міністром внутрішніх справ 12 травня 1892 р., а перші збори відбулись 30 липня цього ж року у приміщенні Волинського губернського правління [10, С. 38]. Товариством був заснований виправно-виховний притулок для неповнолітніх у с. Тригир'я Житомирського повіту на території Тригирського чоловічого монастиря, в 25 верстах від Житомира [10, С. 39; 26, С. 98, 99]. 2 березня 1898 р. притулок відкрився як тимчасовий на 15 вихованців, у будівлі, яку винаймала Рада товариства до побудови власного приміщення. Директором цього закладу став С. В. Анікін [35, С. 9]. Стаціонарний притулок, на виділений Житомирською міською думою землі, у двоповерховій кам'яній споруді, було відкрито на початку грудня 1900 р. на 15 вихованців [3, С. 121; 10, С. 39].

Статут Катеринославського товариства виправних притулків був також затверджений 1892 р. [8, С. 326, 332; 20]. Важливу роль в організації товариства відіграло губернське управління. Членом товариства стало також Катеринославське губернське земство на підставі постанови від 7 грудня 1889 р. [8, С. 326 - 327]. Олександринська колонія в Катеринославі відкрилась у травні 1900 р. і була розрахована на 24 вихованці [3, С. 121].

Ідея створення товариства землеробських колоній і ремісничих притулків Чернігівської губернії виникла у квітні 1894 р. Статут товариства й колонії був затверджений 13 вересня 1894 р. [36, С. 68]. Колонія для неповнолітніх була відкрита 17 жовтня 1896 р. у с. Підусівка Чернігівського повіту за ініціативою Чернігівського губернатора Є. К. Андрієвського [26, С. 955, 957; 36, С. 68].

Питання про створення товариства виправних притулків і колоній в Херсоні обговорювалось на засіданні губернської земської управи у 1895 р. [37]. Притулок був створений не пізніше 1902 р. Товариство землеробських

колоній і ремісничих притулків в Подільській губернії відкрилось у 1896 р., а виправна колонія на 40 місць – у 1898 р. [26, С. 540]. Крім того, як писав М. С. Таганцев, на 1902 р. Сумське й Кременчуцьке товариства зачинились, так і не відкривши притулків [20].

Нам вдалось з'ясувати, що, вірогідніше, першим на території України закладом для неповнолітніх дівчаток був заснований на початку ХХ ст. Одеським товариством виправних притулків виховно-ремісничий притулок, статут якого був затверджений 24 лютого 1901 р. [38, С. 3]. До притулку приймалися дівчатка віком від 10 до 14 років за рішенням суду, безпритульні та бездоглядні або жебрачки. Заклад влаштовувався спочатку на 20 неповнолітніх, за правильністю виховання й навчання спостерігав директор Одеського виправно-виховного притулку для неповнолітніх чоловічої статі [38, С. 4, 5].

Отже, як зазначав М. В. Духовський, в основному механізм організації роботи товариств був наступний: утворювалось приватне добровільне товариство, яке збирало кошти, клопотало перед міністерством, містом або земством про виділення землі чи само купувало землю та будувало притулок або колонію [3, С. 112].

Аналізуючи статuti товариств виправних притулків, що затверджувались Міністром внутрішніх справ, видно, що до їх складу могли входити особи всіх станів і звань, крім учнів навчальних закладів. Члени товариств поділялись на почесних та дійсних [39, С. 2, 3].

В Одесі міське управління здійснювало дієву підтримку Одеській колонії, виділяючи по 5 тис. руб. щороку й здійснювало замовлення майстерні притулку, завдяки чому заклад отримував суттєві прибутки й розширив кількість місць з 30 до 60 [3, С. 114].

Аналізуючи звіти про діяльність товариств, можна зробити висновки, що їх очолювали, як правило, губернатори, членами товариств виправних притулків були губернські тюремні інспектори та представники земств. Розпорядниками справ колоній та притулків виступали губернські тюремні інспектори.

До закладів виправного виховання віддавалися неповнолітні чотирьох категорій: 1) за визначеннями і приговорами суду за причиною порушення закону; 2) за адміністративними розпорядженнями бездоглядні неповнолітні (жебраки, бродяги), що знаходилися на шляху до злочину; 3) неповнолітні, що знаходилися під слідством і судом у випадках, коли це було передбачено; 4) неповнолітні, що віддавалося за волею і на прохання батьків [5, С. 105].

Найбільшими на 1900 р. в Україні колоніями та притулками були Рубежовська (70 місць), Харківський та Одеський (по 60 місць) і Таврійська (50 місць) [3, С. 121]. У Чернігівській колонії було 36 місць, а Херсонському притулку та Полтавській колонії по 30 місць [3, С. 121]. Аналізуючи джерела, можна зробити висновок, що у виправно-виховних закладах перебували хлопчики віком від 10 до 19 років, найбільш поширеною категорією були діти 14 – 17 років, переважно селяни та міщани, рідко дворянського або купецького стану.

З 1880-х рр. питання піклування над малолітніми злочинцями набуло такої актуальності, що були проведені з'їзди представників виправних закладів. Перший з'їзд був проведений 20 – 27 жовтня 1881 р. в Москві в приміщенні Московського міського Рукавишниковського виправного притулку [40]. Другий з'їзд відбувся 10 – 15 вересня 1884 р. в Києві [41].

На першому з'їзді були присутні московський міський голова С. М. Третьяков, представники Московського Рукавишниковського притулку, Московського Болшевського виправного притулку для дівчат, Петербурзького товариства патронату, виправних притулків Ярославля, Симбірська, Варшави, Харкова, Саратова, Петербурга, Києва [40, С. 1]. На другому – начальник Південно-Західного краю О. Р. Дрентельн, київський губернатор С. М. Гудим-Левкович, київський голова І. А. Толлі, представники від Головного тюремного управління, Міністерства юстиції та представники від товариств землеробських колоній і ремісничих притулків Петербурга, Києва, Москви, Ярославля, Харкова, Варшави, Одеси [42, С. 1].

Усі наступні з'їзди представників російських виправних притулків, крім останнього, проходили в Москві: третій з'їзд – у червні 1890 р., четвертий – у серпні 1895 р. [20]. П'ятий з'їзд проходив з 12 по 18 травня 1900 р. [42, С. 354]. Шостий, очевидно, проходив у 1903 р., а сьомий – у 1908 р.

Взагалі в Російській імперії з 1881 р. по 1911 р. пройшло вісім з'їздів представників російських виправних закладів для малолітніх. Між з'їздами діяло постійне бюро виправних закладів [див. 43]. Пропозиція щодо його створення пролунала на третьому з'їзді (1890 р.), а створено бюро було у 1891 р. у складі трьох осіб: голови К. В. Рукавишнікова (1848–1915), професора Варшавського університету В. В. Микляшевського (1839 - ?) та сенатора М.С. Таганцева (1843–1923). Бюро готувало майбутні з'їзди та було центром, що сприяв об'єднанню діяльності окремих установ [20].

Останній (восьмий) з'їзд проходив в Санкт-Петербурзі у жовтні 1911 р. На з'їзді з доповіддю виступив відомий заслужений діяч в галузі примусового виховання О. О. Фідлер, який акцентував увагу на необхідності правильної організації найширшої допомоги бездоглядним, покинутим дітям. На думку О. О. Фідлера необхідно було залучувати міста і земства для планомірної боротьби з дитячою злочинністю й засовувати в кожному місті й окремій місцевості особливе «Товариство піклування про дітей» [44, Арк. 1].

На з'їздах представників виправних притулків відбувалось ознайомлення зі станом існуючих виправних закладів, розроблялись практичні питання їх улаштування, певні проекти реформ вносились до Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ і були згодом реалізовані [20].

19 квітня 1909 р. було прийнято Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх», підготовлене на ґрунті окремих статутів колоній та притулків [11, С. 94]. За цим Законом заклади мали виховний, попереджувальний характер і перейменовувались на виховно-виправні [14, С. 93].

Отже, на території України можна виділити три періоди створення добродійних товариств виправних притулків: 1) 1870-і рр.; 2) 1880-і рр.; 3)

1890-і рр. На першому етапі виникли Харківське (1871 р.) та Київське (1874 р.) товариства. На другому етапі у 80-х рр. XIX ст. були відкриті також два товариства: Таврійське (1882 р.) та Одеське (1886 р.). На третьому етапі були створені всі інші: Полтавське (1891 р.), Волинське та Катеринославське (1892 р.), Чернігівське (1894 р.), Херсонське (1895 р.) та Подільське (1896 р.)

Головним напрямком діяльності товариств виправних притулків був пошук коштів для відкриття цих закладів, проведення переговорів щодо виділення місцевою владою земельних ділянок, будівництво притулків. Усі товариства з моменту утворення підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, а після 1895 р. – Міністерству юстиції.

На початку XX ст. в Російській імперії діяло 5 виховно-виправних закладів для дівчат і 47 — для хлопчиків, заснованих добродійними товариствами виправних притулків [5, С. 103]. В Україні усі колонії (5) та притулки (5) опікувались переважно неповнолітніми хлопчиками, за винятком спеціального притулку для дівчаток в Одесі.

Список літератури: 1. *Никитин В.* Дети-преступники и их судьба / В. Никитин // Вестник Европы. - 1874. - Т. 1. январь. - С. 379 – 392; 2. *Тальберг Д. Г.* Исправительные приюты и колонии в России. - СПб., 1917. - 63 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.knigafund.ru/books/40595/read#page37>. Доступ - 24.02.2011 р.; 3. *Духовский М. В.* Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России / М. В. Духовский // Журнал Министерства юстиции. - 1900. - № 7. - С. 111 - 129; 4. *Малинин Ф. Н.* Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898 — 1901 гг. / Ф. Н. Малинин // Тюремный вестник. — 1903. — № 4. — С. 506 — 517; 5. *Дриль Д. А.* Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России / Д. А. Дриль // Общественное и частное призрение в России. — СПб.: Тип. имп. акад. наук, 1907. — С. 100 — 112; 6. *Поляруш С. І.* Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX – XX ст.) / С. І. Поляруш // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (15). – Ч. 2. – С. 53 – 56; 7. *Селянина В. В.* Социально-историческое развитие воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (1864 — 1917 годы): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественна история» / В. В. Селянина. — М., 2002. — 27 с.; 8. *Павлова И. П.* Тюрма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX — начала XX вв. / И. П. Павлова // Благотворительность в России. 2002: Исторические и социально-экономические исследования. — СПб.: Лики России, 2003. — С. 319 — 333; 9. *Елфимова Н. В.* Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX — начало XX вв.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. В. Елфимова. — М., 2003. — 26 с.; 10. *Махорін Г. Л.* Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX — на початку XX ст. / Г. Л. Махорін // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія. — Вінниця, 2003. — Вип. 6. — С. 36 — 40; 11. *Орфинская Л. В.* Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX — начало XX в. / Л. В. Орфинская // Вестник Санкт-Петербургского ун-та: Серия 2: История. — 2007. — Вып. 1. — С. 90 — 99; 12. *Євко В.* Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект / В. Євко // Право України. — 2001. — № 8. — С. 107 — 110; 13. *Соцький Ю.* Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії / Ю. Соцький // Право

України. — 2004. — № 11. — С. 122 — 124; **14.** *Кривонос А. Н.* Исторический опыт борьбы с беспризорностью / А. Н. Кривонос // Государство и право. — 2003. — № 7. — С. 92 — 98; **15.** *Стасюк Г.* Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному розвитку / Г. Стасюк // Право України. — 2005. — № 2. — С. 108 — 111; **16.** *Завгородня Ю. С.* Ретроспективний огляд запобігання злочинності неповнолітніх в Україні / Ю. С. Завгородня // Право і суспільство. — 2008.— № 6. — С. 74 — 78; **17.** *Коляденко С. М.* Зародження і розвиток пенітенціарної системи для неповнолітніх у ХІХ — поч. ХХ століття / С. М. Коляденко // Вісник Житомирського педагогічного університету. — 2003. — Вип. 13. — С.198 — 200; **18.** *Шпак В. П.* Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ — на початку ХХ століття / В. П. Шпак. — Полтава: АСМІ, 2005. — 336 с.; **19.** Повне зібрання Законів Російської імперії. - 1866. - № 43949; **20.** *Таганцев Н. С.* Уголовное право (Общая часть). - Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. - 2003. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc.101p0/instrum106/>. Доступ - 24.02.2011 р.; **21.** Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год. - Х.: Тип. ун-та, 1873. - 15 с.; **22.** Сборник сведений по общественной благотворительности в России: в 7 т. — СПб.: Изд. Человеколюбивого о-ва, 1884. - Т. 3. Ч. 1. - 379 с.; **23.** Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 3, оп. 281, спр. 189. О предоставлении в МВД отчётов разных благотворительных обществ; **24.** Харьковский календарь на 1882 год. - Х.: Тип. К. Счасни, 1881; **25.** ДАХО. - ф. 3, оп. 282, спр. 265. О доставлении в МВД сведений о существующих в губернии благотворительных обществах и других заведений, подведомственных МВД; **26.** Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Ею Императорского Величества Канцеляриєю по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. — СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. — Т. 2. — 986 с.; **27.** Исправительный приют в Симферополе // Детская помощь. - 1890. - № 12. - С. 426; **28.** Приют для малолетних преступников в Симферополе // Детская помощь. - 1888. - № 2. — С. 38; **29.** Симферопольское общество исправительных приютов // Детская помощь. - 1888. - № 3. - С. 95 - 96; **30.** *Савочка А. Н.* Благотворительные заведения Симферополя ХІХ - начала ХХ века / А. Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. - 2007. - № 18. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.commonuments.criamea-portal.gov.ua>. Доступ - 24.02.2011 р.; **31.** *Петров Г.* Русская благотворительность в 1886 г. / Г. Петров // Детская помощь. - 1887. - № 1. - С. 8 - 15; **32.** Закладка здания для исправительного приюта в Одессе // Детская помощь. - 1888. - № 18. - С. 576; **33.** Исправительный приют в Полтаве // Детская помощь. - 1892. - № 17. - С. 577 - 578; **34.** Журналы Полтавского губернского земского собрания ХХХ очередного земского созыва 1894 года. — Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1895. — 367 с.; **35.** Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892 - 1897 гг. - Житомир, 1897. - 15 с.; **36.** Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. в связи с историей учреждения колонии. - Чернигов, 1913. - 81 с.; **37.** Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года // Сборник Херсонского земства. 1895. - № 12. - С. 80 - 81; **38.** Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. - Одесса: Тип. «Польза» Я. В. Гринзафта, б. г. - 10 с.; **39.** Устав Харьковского общества исправительных приютов. - В ун-кой тип., 1875. - 10 с.; **40.** *Рукавишников К. В.* Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. - М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1882. - 249, 176 с.; **41.** *Рукавишников К. В.* Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. - М.: Тип. В. Ф. Рихтера, 1885. - 217, 181 с.; **42.** *Д. Д. [Дриль Д. А.]* Труды Пятого съезда представителей состоящих под покровительством Ею Императорского Величества Государя Императора русских исправительных заведений для малолетних.

(Москва, изд. К. В. Рукавишникова, 1900 г.) // Журнал Министерства юстиции. - 1901. - № 4. - С. 354 - 363; **43.** Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 10. - С. 243 - 253; **44.** ДАХО. - Ф. 45, оп. 1, спр. 3537. По вопросу о благотворительности.

Поступила в редколлегия 24.02.2011